Свої спомини про неокласиків Юрій Клен починає так: "1920 року приїхав до Києва відомий український діяч Мик. Сімашкевич, що в ролі директора набирав учителів для школи провінціального міста Баришівки на Переяславщині, то йому легко вдалося приєднати собі мене і Зерова".

Тут потрібний коментар!..

1920 рік. Місто вмирало!.. У Жоржа Роденбаха є роман: "Мертвий Брюґґе". Цей роман свого часу започаткував літературну моду на міста, що вмирають. Письменник описував присмеречні настрої, неживі вулиці, морський порт без кораблів, нерухому воду каналів, рудаво-сірі відтинки старих будинків, відбиті в цвілі заток, меланхолію самоти, нежиття, нерух, магію смерти, чаклунські чари згасання.

Але хто з письменників розповість про мертвий Київ 1920–1923 років?.. Про неповторну соняшну весну 1920 року, прозору ясність і, особливо, про несказанну тишу, що володіла тоді містом?.-

Чи буде ще колись на світі друга така соняшна незрівнянно прекрасна весна, як ця голодна весна 20 р.? Певне, кожне місто, як і людина, вмирає на свій кшталт. Київ умирав у соняшному спокої весни, у квітненні бузка, біло-рожевих мріях яблунь, гудінні бджіл.

Вмирало місто поступово, з невблаганною послідовністю. Уже давно минув той час, коли, божеволіючи од шалу, проносились по місту вантажні авта з людьми в шкірянках і салдатських шинелях. Ущух галас. Не гуркотіли трамваї. Іржавіли рейки. Між камінням бруківки росли трави. Люди своєю появою не наважувались порушити урочисту порожнечу вулиці. І той, хто робив це, почував себе пригніченим — темний страх володів ним! — або, навпаки, визволеним від усього.

Тиша, що її знають лише безмежні простори болотяної тундри або піскової пустелі, тиша, яку, здається, можна чути, опанувала місто. Ласкавою долонею матері смерть торкнулася його похололого чола.

Не працювали фабрики, електрична станція, водогін, млин Бродського. Хмари диму не відокремлювали небо від міста. Кіпоть не осідала на золото барочних бань і іржу бляшаних дахів Подолу. Знедимлене повітря стало прозорим. Небо в своїй первозданній ясності простяглося над будинками. Вертикалі фабричних димарів сприймались як умовні значки на технічному кресленику схематизованого пейзажу.

Колись Кнут Гамсун для однієї з своїх новел вибрав темою голод. Можливо, вибір теми був зроблений полемічно. Інші описували радість життя, він хотів описати одчай. Можливо, ним керували особисті спомини й власні біографічні переживання. Або ж у цій літературній спробі його приваблювала теорія голоду, взятого з його самодостатності, як абстракція почуття.

Що сказати про цей твір, класичний твір про голод у європейській літературі? Хіба що одне: автор ніколи не голодував. Голод ніколи не одкривав для нього коштовних скарбів своїх схованих таємниць. Як і більшість людей, бажання їсти він приймав за голод. Письменник описував муку голоду, але він не знав одного й найголовнішого: він не знав того, що голодний не хоче їсти!.. Голодуючи, він не доходив до межі, за якою голод більше не відчувається й людина вже перестає хотіти їсти.

Я не знаю, як голодують індуси, але я знаю голод Києва 20 року, голод міста й голод українського села 33 року, голод Харкова взимку 1942 року і Ляйпціґа навесні 1945-го. Дати можуть бути змінені, місця переставлені, досвід зберігає свою завершеність. Кожен з нас тепер має досвід голодування й про голод може говорити з ерудитною певністю вченого експериментатора.

Буває різний голод. Може бути голод берлінця 1946 р., що, переходячи з одного "льокалю" до іншого, з'їдав стільки "штамів", немаркованих страв, скільки він встигає зробити це за обіденний час, з 12-ої до двох, поки, нарешті, в кожному з наступних "льокалів" він не почує сакрального "авс". Він може з'їсти відразу 14 тих самих овочевих салатів: редька, буряк, морква, зелена салата, і з наповненим їжею шлунком відчувати ніяк не насичувану порожнечу, — заблуканий у берлінських руїнах мандрівник, що цей маніакальний процес насичування обертає в маячневе: кудись ще піти й десь ще щось з'їсти.

Найстрашніший голод — зимовий голод, пустельний і злий! Такий був голод Харкова 42 року. Благословім же долю, що в Києві в 20 році голод прийшов з весною, а не взимку!..

Голод почав відчуватися ще в грудні 19 року, поволі він збільшувався й свого апогею досягнув у травні й червні 20-го. Село довкола було сите, мало, як то кажуть, хліб і до хліба. Місто було ізольоване й замкнене. На шляхах під Києвом стояли "заградиловки", що їх завданням було не допустити до Києва довозу продуктів, які були потрібні для фабричних центрів і армії й підлягали реквізиції на селі в порядку "продразверстки".

Про зиму 19–20 р. згадує Ю. Клен. "Київ був без палива, люди рубали дерева в Кадетському гаю і котили їх додому (для цього в кожний кінець колоди вбивалося по цвяху, до якого прив'язувано мотузка), воду носили з криниць поза містом, вночі палили каганці, а базари були порожні".

Люди існували з запасів що їх вони мали ще з минулого, 19-ого року: п'ятипудовий лантух борошна, поставлений у перегородженій шафами й простиралом кімнаті на стілець коло ліжка. Якийсь пуд чи два пшона, торбина з цукром, шмат сала й неповна пляшка олії.

Чавунна буржуйка — червоний, благодатний, палаючий бог!.. — стояла посередині кімнати. Рура виходила в димохід або через кватирку чи шибку фрамуги надвір. На буржуйці варили ячмінну каву й кашу. Пшоняна каша заступала все: хліб, перше й друге. Її їли на снідання, в обід і на вечерю, їли гарячу й холодну, рідку до юшки й густу, як печеня, солону й солодку, з оцтом, перцем, цукром, олією або салом, поки ще був товщ. Їли, поки вистарчало зроблених запасів. Коли їх не стало, не їли. Майже не їли.

В Києві їли пшоняну, в Одесі того ж року ячну кашу. Це далеко гірше. Ячна крупа багато остогидливіша за пшоно. Уже не можна було витримати!.. Одного разу одесити на бюсті Маркса, що замінив на ґранітному цоколі пам'ятника Катерину, побачили паперову торбинку. В торбинці була ячна крупа, і на ній — торбинці — напис: "Їж сам!".

А. В. М-в приходив до нас кожного дня. Він приходив, сідав коло стола, й з того моменту, як він сідав, зір його лишався прикутим до шафки. Там на нижній поличці стояв плетений з лози коробок і в коробку на простеленій, синій з білими взорами серветці лежав тоненький шматок хліба. Гість сидів годинами, дивлячись на той хліб: чи брав він участь у розмові, чи вичерпавши всі теми, мовчав, він не зводив зору з хліба. Він сидів терпляче, сповнений сумнівів, у невиразному чеканні. Він вагався: гордість, почуття самоповаги, вироблені поняття й звички змагалися з нестерпністю притамовуваного бажання. Але тоді приходила якась мить, коли він уже не міг стримувати себе. Він швидко підводився, нахилявся над коробком, брав з нього цей тоненький шматок і, розламуючи на дрібні крихти, з похапливою повільністю з'їдав. І так повторювалося щодня, щоранку. Цей шматок хліба на синій серветці в коробку став для нього ідеєю, метою життя, принципом. Тривале вичікування він обернув у методу, як і цей комплекс потроєного руху: раптом підвестися, нахилитися, взяти!.. Але голод збільшувався, і він зрадив себе, він більше не здібний був чекати, як спершу. Тепер він входив до хати й відразу йшов до коробка, брав хліб, з'їдав і тоді вже тільки вітався. Але одного дня, нахилившись над коробком, він не найшов у ньому нічого. Я пам'ятаю цей момент, трагедію людини,

враження пережитої катастрофи: він випростався, розгублено й безпорадно оглянув нас, кімнату, ще раз кинув побіжний погляд на полицю і, мовчки, нахмурений, сів.

Люди пухли з голоду. Перший, кого я побачив опухлим, був Вл. Він вийшов з-за рогу вулиці мені назустріч, жовтавий, пухлий, оброслий неголеною бородою, подібний на чуперадло, зроблене з вати, води чи воску. Як звичайно, він був у своїй сірій демісезонці, але ґудзики вже не сходилися на роздутому череві, і на слоноподібних згрубілих його ногах, замість черевиків, були взуті ґумові гальоші. Він привітно посміхнувся мені, цей самотній, замкнений у собі, ніяковий холостяк, викладач Учительської семінарії, але посмішка не рушила мертвотної вибряклости щік. В густій сутіні дерев він здавався великим, громіздким, темним. Ми розійшлися.

Колір обличчя у професора Мик. Грунського лишився такий самий, як і був, безбарвно-жовтий. Худнучи, Грунський зберігав огрядність, але на шиї, замість комірця й краватки, він носив перев'язку. Це було в багатьох: перев'язані хусткою або марльовим бантом набухлі ґулі, що з'явились на шиї від голоду. Їх різали, але магія хірургічного розтину лишалась умовною вигадкою медицини там, де над усім тріумфував голод.

Проф. Євген Тимченко, мовознавець, перекладач і поет, приїхавши з Вінниці до Києва, елеґантний, у сірому костюмі, з палицею і яскраво-цитриновими рукавичками, в ентузіазмі хвалився, як йому добре було в Вінниці: "Я мав щодня два яйця. Я міг з'їдати їх або вранці, або одне вранці, а друге ввечері!". Так, це була нікому в Києві неприступна розкіш.

Я дозволяв собі жартувати. "Люди, — зауважував я, — колись про себе казали: "Голодний, як собака!". Тепер прислів'я втратило свій сенс. Тепер про собак треба було б казати: "Голодний, як людина!". Це згучало б правдивіше".

В пустелях занедбаних сутеренів я зустрічав суку. Вона привела цуценят. У перші дні вона лягала й давала їм ссати себе. Сліпі цуценята повзали по ній і скавчали, тикаючись в груди, де не було молока. Вона йшла від них, щоб здобути собі їжу. Вона бігала по місту, проходячи базаром, я зустрічав її також і там. З часом вона почала навідуватись до малих усе рідше й рідше. Тоді кинула. Сліпі малята розповзались по порожніх кутах цементованого льоху. Вони здихали одне по одному. Чи не здається вам, у загибелі малого є завжди якийсь присмак космічної несправедливости, однаково, чи це буде дитина, чи цуценя?!

Голод приносив з собою дивне й незвичне почуття легкости! Прокинувшись уранці й умиваючись, я відчував, як кружляє голова. Був сп'янілий, немов од шампані — така легка лагідна тверeза п'янкість. Здавалося, похитнешся й ненароком, не втримавшись, упадеш, щоб сміятись від того безжурним п'янким щасливим сміхом.

Зеленів садок. Яблука на яблуні вже досягали розміру трикопійкової монети. Ми рвали їх, пекли й їли. Я приводив друзів, щоб вони могли віднести додому цілу торбину цих яблук. Я сідав на холодну цементову сходинку ґанку проти сонця й пив утіху од ніжних дотиків соняшних променів і з сторінок книг, які я, том за томом, тоді читав: чеховські листи до його дружини, О. Чехової-Кніппер. Не знаю чи подарували б вони мені, при перечитуванні тепер, ту ж радість, те ж відчуття ласкавої ніжности й пестливого тепла, як це було навесні 20 року, коли вони потрапили до моїх рук, але в ті дні вони потрясли мене своєю соняшністю.

Самотня гора, де я жив тоді, була островом, одрізаним од цілого світу. В безмежність простягалася далекість зелених лук. Бували дні, коли я зовсім не виходив за межі садиби. Іноді я йшов до міста в Університет.

Я минав порожній базар. Бліді жінки, ніяково тулячись до стіни наріжного будинка, продавали з тарілок, прикритих серветками, печені дрібні яблука. На кількох столиках були розкладені тонко різані

невеличкі шматки червоного м'яса; крамарки торгували кониною. Хлопчики пропонував іриски. Іриски, конина, трохи хліба — пара окремих буханок на цілий базар; редиска з Куренівки, — це було все, що могло дати місто споживачеві з власних своїх резервів. Зрештою, все це мало декоративний сенс. Було бутафорією базару. Не було покупців. Ніхто нічого не купував.

Сірою безлюдною вулицею я сходив униз. Широкий простір одкривався мені назустріч. Ясні сіри тони цементових плит пішоходів і каміння бруківки, променюючи тремтячим сріблясто-сірим світлом, зливалися з м'якою блакиттю далекої відстані… Тіло вже втратило свою обважнілість, земну скупість; воно визволилося від тої інертної сили тяжіння, що її одкрив Ньютон, який звів її на ступінь всевладного тотального принципу. Доктрина ситих примусила нас повірити бюрґерським істинам Фалстафів. Ми повірили, що рух — це механічний процес, і йти — це перемагати опір. Насправді, все було інакше: щоб іти — ні, не йти, а линути, — зовсім не треба було торкатись землі. Людське розчинялось у світлі. Хвилі ставали рухом уперед.

Середньовіччя розповідає про це. Воно розповідає, як людина, перемігши земне тілесне тяжіння, здіймається над землею!.. Маячня? Побожна леґенда? Міт? Голод розкривав нам доти незнане обличчя світу. І першим із цих чудесних дарів, що їх приніс голод, була легкість, ні з чим незрівнянна радість визволення від тягара тіла.

Іноді я заходив до редакції "Книгаря", редактором якого був Микола Зеров. Із Зеровим мене познайомив року 18 або ж на початку 19 Павло Филипович. Редакція "Книгаря" містилася коло Золотоворотського скверу в будинкові на розі Великої Володимирської й В.-Підвальної (пізніше, змінивши стиль, тут розташувалась "Нова Громада", редаґована О. Варравою, при згадці про нього Зеров звичайно додавав: "Варрава, он же бє розбійник").

Кам'яні сходинки ґанку з залізним піддашшям, далі дерев'яні в коридорчику, і тоді вже за внутрішніми дверима — редакційна кімната.

Великий редакторський стіл широкою площиною перекреслював килим, що на чорному його тлі квітли химерні взори блідавих вицвілих квітів, забарвлених у відтінки рожевих і жовтих тонів.

Під прямим кутом до редакторського стола Зерова в сутінках стіни стояв коректорський стіл Євгенії Іванівни Бігановської, яка, за своєю звичкою, простягшись над столом, колінами спиралася на підставлений стілець. І десь, за запоною, була відокремлена осібна кімната, святая-святих, для благовидого в окулярах огрядненького дідуся з продовгастим обличчям і клинкуватою сивою борідкою Петра Януарійовича Стебницького.

Тут, у цій стилізованій кімнаті, що після сутужної безпаливної зими ще зберігала не зогріту весняним сонцем свіжість холодка, в кімнаті, швидше темнуватій, ніж ясній, богував Зеров. Він був тут жовтаво-блідим буддійським богом, якому в спокійній величі було підвладне все. Світло з вікна падало на нього й його стіл. Усе інше лишалося в темряві. На краю стола стояли тарілки з густою юшкою, щось, певне, як горохвянка. Я пам'ятаю чітко: попри порожній край стола глибока велика тарілка, білий обідок і брунатно-зелена смаковита, благодимна рідина юшки, що її в обід одержував редакційний колектив "Книгаря". За тодішніх часів така тарілка юшки була великою подією в житті кожного, що про неї годиться згадати навіть через 25 років.

Зеров підводився, сяючи приязною посмішкою беззубого рота. Тиснучи вам руку, він нахилявся корпусом у бік простягненої правиці. Власне, це було так: рука від плеча до ліктя притиснена до корпуса, корпус зігнено й нахилено вперед, і руку од ліктя, під гострим кутом, поземо, обернено назустріч одвідувачеві. Сила потиску, ступінь зігнутости корпуса відповідали мірі урочистости привітання.

Був, однак, ще інший жест особливо приязного привіту, жест підкресленої дружности, яка не потребує офіційного уточнення потиском. При зігненій у лікті руці, одхилено, широко й одверто розкрита долоня, — своєрідний рух щирого визнання й доброзичливої

відданости. Жест завжди гармоніював з посмішкою, бо могло бути вітання без посмішки. Потиск руки міг бути побіжним, долоня в'ялою, байдужою, без м'язів, зір відсутній, обличчя скупе.

В ці перші роки після революції, переїхавши з Златополя до Києва, Зеров редаґував "Книгаря". Можливо, що саме тут слід уже було б говорити про стиль роботи Зерова, про його увагу до деталів, де дрібне карбовано з однаковою чіткістю, як і поважне, перший план і задній виконувано з однаково графічною кресленою ревністю. В праці для нього не було важливого й незначного: все було гідне праці. Зеров ніколи не передоручав роботи іншим: усе він робив сам. Він робив навіть те, що цілком міг би не робити. Контрастна протилежність стилю роботи Мих. Грушевського, який для себе лишав у роботі лише організаційні моменти.

Довершености Зеров прагнув в усьому: в роботі над віршем, в застругуванні олівця, правці коректи, заварці чаю, при виборі каракуля для комірця пальта або примірюванні у кравця костюма. Однак він і найменше не був педантом чи формалістом; у ньому не було жадної риси од "людини в футлярі"; джерелом було любовне ставлення до всього довкола. Зеров розкривав себе в ентузіазмі.

Попри все те, ніщо не заважало йому ходити в пальті з обірваними кишенями, — стиль Зерова, однаково, чи в ранніх згадках Павла Зайцева, чи моїх, чи кожного з нас, до яких би років ці згадки не відносилися.

Число "Книгаря", над яким у ті місяці працював Зеров, було останнім. На цьому числі видання "Книгаря" припинилося. Вмирало місто, вмирало культурне життя в місті, вмер "Книгар". Ніщо більше не зв'язувало Зерова з містом. Він міг виїхати на село.

Дуже характерно, що останнє число "Книгаря" присвячено Сковороді. Це випадковий збіг обставин, але симптоматичний!..

Сковородинська тема ставала наскрізною темою української інтеліґенції в першій половині 20-х років. У другій половині тих же років її заступила інша тема: Куліш; у цей час Куліш став провідною ідеологічною постаттю. Але про це треба говорити окремо.

2

Місто вмирало. Натомість оживало село. Ще перед лютневою революцією 17 року українське село становило собою етнографічну масу, розчленовану на локальні, замкнені в собі, відрубні "монади". Перехід од цієї монадної стадії роздрібленості до освідомлення себе в цілості як народу, як народної цілости, а тоді до свідомости себе як нації, не міг статися ні раптом, ні в усій повноті завершеності. Потрібний був час, переходові етапи, посередні стадії, хронологічна відстань, варіанти новотворів, випробування різних спроб, розвиток подій, поглиблення процесів.

У кожнім разі, досвід трьох попередніх років, 1917, 1918 і 1919, не минув для українського села даремно. Була істотна різниця не лише між передвоєнним селом і селом, скажімо, літа 17 року, але між селом улітку 18 року й літа 1920-го. В міру того, як зменшувалася пряма й безпосередня залежність села віл міста й село дедалі більше унезалежнювало себе од міста, тим виразніше прокидалася в селі свідомість своєї самодостатности й тенденція до автаркії.

Я не маю можливости тут спеціально обговорювати цю тему, розповідати про різні варіанти спроби села ствердити себе в своїй осібності, це лежало б поза планом мого викладу. Щоб лишитись у рамках своєї теми, своїх "неокласичних" споминів, я говоритиму тільки про школу й інтеліґенцію, переяславську Баришівку й групу неокласиків, що почала оформлюватись як така, осівши в цій "болотяній Лукрозі".

Село хотіло мати свою школу й інтеліґенцію, поставлену в матеріальну від нього залежність. Економічно дужче на даному етапі від

міста, воно вже не задовольнялося народним учителем з освітою, щонайбільше, вчительської семінарії. Воно хотіло мати у себе на праці професорів Університету, найкращих педагогів, найталановитіших реґентів і композиторів, театральні трупи, що їх постановки конкурували б з театрами великих міст.

Отож, при згадці Ю. Клена про Мик. Сімашкевича як про директора баришівської новозаснованої гімназії, слід додати, що перед революцією він був учителем гімназії В. П. Науменка в Києві, в 1918 р. він був директором департаменту середніх шкіл Міністерства освіти. Зеров викладав історію, І. П. Білик — математику, автор споминів, уміщених у "Звені", французьку й німецьку мову в роки 1920—1922, що його в роки 1922—23 заступив автор цих споминів.

"Жили в Баришівці багаті ще не розкуркулені шкіряники", нотує Ю. Клен. Які ненаписані епопеї ховаються за цією сакральною фразою. Чинбарська Баришівка, — це ж відкриті двері в бароко, в український 17 вік, в уклад побуту, що ніс усі відміни господарчих і соціальних традицій, які витворювались протягом століть.

Про що розповідати перше: про Зерова й Филиповича, про етапи консолідації неокласичної групи чи баришівських чинбарів, про вірші "Калини" й студії Сковороди, чи про несподівано розкриту архаїку українського бароко? Зерови жили в Фещенків, я, приїхавши до Баришівки, оселився по сусідству зі школою у Цвіркунів. Я боюсь, що коли читач натрапить у споминах Юрія Клена на рядки, де про "нерозкуркулених шкіряників" згадується так: "і на Великдень у них на столі були самогон, гуски, індики, шинки, крашанки; про це столиця й мріяти не могла", то в нього складеться зовсім невірне уявлення. Так легко проминути слово "Великдень" і лишитись під враженням: "індики, шинки, гуски". Чорні житні пироги з гірко-кислою калиною були святковою стравою в великі свята у "нерозкуркулених" Цвіркунів! Признаюсь, я виковирював з тіста ці тверді, недопечені, кислі ягоди й потайки викидав їх геть, а важке тісто їв, не відчуваючи, що воно

святкове й в заможній родині Цвіркунів означає для її членів привабливу принаду урочистого святкового дня.

Так, справді на Великдень кололи кабана і їли шинку, але це було раз на рік, бо раз на рік буває Великдень, і сала від того заколотого на Великдень кабана повинно було вистарчити аж далеко за Покрову. Ні, життя в Баришівці не було розкішне; воно було не голодне, але воно було просте, суворе, сповнене праці.

Ю. Клен назвав Баришівку "провінціальним містом". Поети ладні перебільшувати; прозаїкам доводиться в "поезію" вносити "правду". Баришівка не була містом. Це було містечко, районовий центр, волость, велике козацьке старовинне село. Мешканці Баришівки писалися козаками, — номенклатура людности на Полтавщині, успадкована од колишнього поділу на полки!

"Благовіщення струнке бароко", "нежданий гість з старовини", уточнювало зоровий образ традиціоналізму. Гострий кислий пах відходів з численних баришівських більших і менших чинбарень, що носився в повітрі, вказував на промислове обличчя містечка. Як барочна церква Благовіщення, так і чинбарський промисел баришівчан засвідчували, що з 17 віку тут змінилося небагато. Інерція віків затримувала цеховий лад, за якого окреме село було окремим цехом. Баришівчани були чнбарями, діхтярівці гончарами. Розчленування промислів відповідало осібності окремих сіл.

Я говорю тут про "17 вік" і "бароко" Але тут потрібне уточнення. Друга половина 10-х років пройшла під знаком захоплення бароко. Том грабарівської "Історії мистецтв", малюнки Г. Лукомського в репродукціях листівок "Община св. Євгенії", Нарбутівські барочні стилізації, зроблена ним обгортка "Нашого минулого", студії й доповіді Ф. Ернста, Вс. Зуммера, Шульгина, Язловського, Жураковського, читані в семінарі проф. Г. Павлуцького, довгі мандрівки по Печерську й Подолу в розшуках барочних пам'яток, — були виявами цього культу. Але в сприйнятті бароко ніхто з нас не переступав за рамки естетичного

переживання архітектурних пам'яток. Ми сприймали бароко як абстраговану форму архітектури. До розуміння бароко ми йшли од Вельфлінового "Ренесансу й бароко", що в ті роки вийшов у перекладі на російську мову.

Бароко було для нас виключно архітектурою. Ми звикли розглядати його з переднього фасаду. Ми вчилися бачити його в урочистій і мальовничій пишності. Поняття про бароко пов'язувалося для нас з уявленням про столичне, великоміське бароко: Софія, перебудована Петром Могилою, Межигірський Спас, Мазепинський Микола, білий мережаний сон воріт Рафаїла Заборовського репрезентували для нас мистецький образ "українського бароко" полковницьких, митрополичих і гетьманських фундацій. Ми іґнорували те, що не було "чистою формою".

Переїзд до Баришівки став для кожного з нас поворотом до старовини, втіленої в сучасність. З країни "естетичних переживань форми" ми потрапляли в країну реальної здійсненості, де життя виступало в усій аморфній і терпкій наготі елементарного... Ми входили — краще сказати: примушені були обставинами ввійти! — в минуле не через мурована браму Заборовського, а через задні двері. Не з фасаду, а з бічного входу.

Досі ми знали старшинське бароко, тепер — посполите козацько-ремісниче. Не мрію, втілену в камінь мурів, а сувору щоденну працю. Ми оберталися в середовищі людей, які були такими самими, як і їх прадіди 300 років тому в 17 ст. Баришівка в недоторканій чистоті зберігала всі відміни 17 віку.

Відміни, певне, були, але вони були неістотні. Сини Цвіркуна, що в Баришівці я оселився в нього, не вчилися в Києво-Могилянській Академії, хоч подібний варіант і не був, зрештою, виключений. З двох старших синів один служив телефоністом на залізниці, а другий закінчив переяславське реальне училище. Замість реторики й філософії, він студіював диференційне числення й, замість підрясника та скуфейки, носив чорну блузу, підперезану ременем з бляхою й літерами на ній

"П.Р.У.", і фуражку з жовтим кантом. Була війна. Скінчивши реальну школу, замість вступити до Політехніки й стати інженером, він потрапив до школи прапорщиків; звідтіля на фронт, з фронту "імперіалістичної" війни на фронт "громадянської", а тоді в еміґрацію. Що сталося з другим, тим, що працював телеграфістом на залізниці, я не пригадую, але, здається, він зазнав долі свого брата. Старша донька — красуня — була заміжня за місцевим баришівським чинбарем, багатієм Артюхом. При батьках лишалися три хлопці й мала дівчинка, що стрибала, співала й вчила напам'ять тичининський віршик "Осінь". Він подобався їй. Вона з дня в день повторювала його й пробувала його наслідувати.

Юрій Клен наводить вірш Зерова з описом Баришівки й баришівчан. Після згадки про "Благовіщення струнке бароко" далі Зеров списує: "А навколо, де візьме око, — купи давніх і тісних домів, і невидимо солом'яних дахів; тут живуть... хазяї поважні та круті, гаманці набиті та товсті, в тих хатинах пироги й печені, а під свято — морем — самогон". Узагальнення завжди лишається узагальненням і licentia poetica правом поета!.. Про пироги я вже згадував; щодо самогону, то "самогонна тема" — спеціальна тема початку 20 років; про неї треба б було говорити окремо. В кожнім разі, у Цвіркунів "моря" самогону не було ні в будні, ані в свята. Життя було сутужне й ощадне, і добробут був придбаний упертою й невсипущою працею.

Німці працюють реґулярно, неквапливо; наші або не працюють зовсім, або ж "з надривом". Цвіркун працював з надривом, до цілковитого самозаперечення, забуття себе доходячи. Худорлявий, середнього росту, з розтріпаною борідкою, з червоними від постійної безсонної нічної роботи очима, Цвіркун був неказистий, але "битися з синами навкулачки", за довільною стилізацією 17 віку у письменника, він не став би. Для цього він був надто "поважний і крутий". Так, це сказано у поемі влучно. Я не назвав би Цвіркуна в родинній обстанові суворим "отцем фамілії". Його родинна "крутість" була господарною крутістю, дисциплінованістю труда, що не знав перебоїв. Усю працю виконувано силами членів родини. Жадних наймитів у Цвіркунів не було. Усе робили самі. І, насамперед, батько.

Цвіркун мав хоч і небагато землі, але мав. У кожнім разі, він мав її стільки, що міг упоратися з нею власними руками. Сільське господарство не було основою "економії" Цвіркунів. Густа заселеність, поліський болотяний ландшафт, бідні ґрунти зробили з хліборобства додаток до хатнього промислу. Тим-то хлібороби, що не були ремісниками, були бідні; хлібороби-ремісники були заможні.

За віковою баришівською традицією, що ще до козацьких часів сходила, Цвіркун був одночасно хліборобі ремісник. Саме чинбар. Чинбарював. Купував шкіри й чинив. З вичинених шкір шив чоботи. Був швець. Чинбарство з'єднував з шевством.

У неділю він ніс пошиті за тиждень чоботи на базар. Вийшовши купити на базар щось сугубо елементарне: часнику або гарбузового насіння, я бачив мого господаря, як він, обвішаний чобітьми, стояв на широкому піскуватому майдані, в гурті інших баришівських чинбарів і шевців; пара або дві чобіт висіли йому через плече і ще пара на руці.

У дворі в Цвіркунів коло ґанку хати росла яблуня. Під навісом стояли ґринджоли з різьбленою спинкою й лежали мережані ярма. Воли, висунувши з повітки морди з лагідним і великодухим спокоєм жували свою жвачку. У ці баламутні роки господарі в себе на господарстві тримали, щоб уникнути реквізиції, не коней, а волів. Частіше навіть воликів.

За парканом був сад. Власне, жаден не сад, а та частина садиби, де на болотяному кочкуватому ґрунті росло кілька кущів калини й підносились угору, як храмові колони, високі стовбури гіллястих яворів. Крізь темні стовбури дерев білів збитий з соснових дощок сарайчик. На дошках жовкли тонкі янтареві смужки збіглої живиці. В великому залізному казані, в розчині дубового екстракту, кисли блідаво-сині, вкриті слиззю шкіри. Запнувшись широким брунатним фартухом, господар зчищав з шкіри пліву й руду шерсть. У роботі йому, звичайно, допомагав Володька, 12-літній хлопчик, з правильними й гарними рисами ясного обличчя, що ними він скидався на матір. Почорнені шкіри,

нагадуючи розтятих черепах, сушилися в дворі на дошках, притулених до стіни хати.

Хліборобству і чинбарству, роботі поза хатою, був уділений день, на шевство припадали вечір і ніч. Ю. Клен у своїх споминах згадує, що в Баришівці "замість каганців були прекрасні старі нафтові лампи, такі знайомі нам з наших щасливих дитячих днів". Вони були і в Цвіркунів, але вони висіли в тих кімнатах, де не жили. Там, де жили, світили маленьку лампу з закопченим склом, що вже лопнуло і було заліплене папірцем. При цьому жовтуватому похмурому світлі лампочки, що блимала й коптила, в довгі осінні й зимові вечори господар шив чоботи.

Тонка стінка відокремлювала моє ліжко в кімнаті, де я мешкав, од кута кухні, де, сидячи на низькому стільці біля маленького столика з шевським приладдям, працював Цвіркун. У порожній нудьзі містечка я лягав спати рано. Я прокидався і чув, що господар працював. Я засинав знов під ритмічний гуркіт ударів молотка по шкірі, і знов прокидався, і була вже глуха темна пізня ніч, усе спало, вузенька смужка світла перетинала стелю, собаки гавкали десь на селі, а господар усе ще старанно вистукував, забиваючи цвяшки в підошву. Я думав про своє марнотратство часу, про те, скільки можна б зробити, якщо б працювати над книгами й рукописами з тією ж упертою ревністю, як це робив господар!.. Признаюсь: я заздрив!

На відпочинок господар давав собі лише кілька годин, три-чотири. Уже десь о 4-5-ій годині ранку стук молотка, почутий крізь млосну оболонку сна, стверджував, що трудовий день у родині Цвіркунів почався.

Хоч дім у Цвіркунів уже не був "давньою й тісною" хатою, а був побудований на модерний, міський зразок, з кількома кімнатами, дерев'яною підлогою, дверима, пофарбованими білою фарбою, та під зеленим бляшаним дахом, але родина, як і давніше, містилась в одній хаті, в кухні. Дітям або стелили солому долі, або, коли було холодніше,

вони спали на печі в просі. Господиня спала на лежанці. Господар і старший з синів клався на лавці, вкриваючись кожухом.

Садиба Цвіркунів безпосередньо, паркан до паркана, прилягала до садиби школи. Масивне бруковане шосе ішло тут від станції до адміністративного центру містечка.

Зерови жили осторонь. Вони жили в західній, затишній частині Баришівки, винаймаючи хату у Фещенків. Фещенківський дім, просторий, брунатно-рудий, на високому фундаменті, стояв на пагорбку. Перед домом зеленіла поросла травою з кущами бузку галявина. З одного боку дому чорнів густий традиційно вишневий садок, а з другого був двір, сараї й повітки. Глухий сірий паркан з воротами й фірткою відокремлював садибу од вулиці. Палісадник, лавочка коло фіртки, налузане лушпиння й глибокими коліями перерізана калюжа на шляху уточнювали провінціальний характер локального ландшафту.

Але до Зерових через фіртку вулицею не ходили. До них ходили знизу, з низини, де в ярку під пагорбком снив нерухомий, затягнений зеленою цвіллю болотяний ставок. З гагаканням плюскалися в болотці гуси. Ширококронні дерева, з чорними гніздами омели, тяглися вздовж старого, з крихких жердин збитого, замшілого парканчика. Ішли до Зерових стежкою, протоптаною на городі по краю болотця. Нею сходили вгору на пагорбок, проходили двором і сходинками ґанку входили до критих сіней. Діжки з водою, бляшані відра, жлукта, мішок з картоплею визначали тут, як і скрізь, усталений стандарт обстанови всіх таких передпокоєвих сіней.

Наріжна, чотиривіконна кімната, що в ній мешкали у Фещенків Зерови, була чимала, широка й низькувата. Такі бували колись зали в панських або попівських старосвітських будинках. Стіл, за яким працював письменник, полум'янів червоними фарбами плахти. Стіл цей був єдиною барвистою плямою в знебарвленій сутінками кімнаті; все інше лишалось поглиненим присмерками: поставлені коло стіни ліжка,

не винесена з хати хазяйська скриня, шафа, кухонний столик і виступ біленої вапном груби.

Але ж я не пишу споминів ні про Баришівку, ні про Зерова. Я просто роблю нотатки до спогадів Юрія Клена, пишу "з приводу", і це примушує мене дотримуватись авторового тексту. "У Баришівці я познайомився з Зеровим", — відзначає Ю. Клен: "Спільні поетичні інтереси швидко зблизили мене з ним... Часами Зеров вечорами читав мені вірші, українські, російські, польські або свої переклади з римських поетів". Істотні довідки. Вони якнайточніше ілюструють початковий етап творення групи неокласиків у Баришівці. У Києві вона ще не існувала. Вона склалася в Баришівці, — і це історики нашої літератури повинні взяти до уваги.

Історики літератури й критики, які звикли мислити літературний процес останніх десятиліть виключно в організаційних формах, пов'язуючи їх з формальною усталеністю організації, помиляються, коли уявляють собі групу "неокласиків" як літературну організацію. На жаль, у цьому їх важко переконати. Я пригадую собі розмову в Швайнфурті в тогорічний зимовий вечір, коли ми приїхали влаштувати тут читання своїх творів, сиділи в теплій, добре напаленій кімнаті голови табору і темна ніч стерегла за вікном синій зимовий спокій. Я переглядав післямову до мурівського видання Кленового "Попелу імперій". Звертаючись до автора післямови, який у чернетці своєї статті згадував про організацію і про сходини неокласиків, що в них, мовляв, брав участь Юрій Клен, я запротестував. Мені щастило: я мав слушну нагоду послатись на присутнього тут Ю. Клена, на прямого свідка. "Ствердіть, будь ласка, Освальде Федоровичу, просив я його, що жадних сходин не було!". "О, так, — згодився Клен, — жадних сходин не було!".

Так, ніколи ніяких "сходин" неокласиків не було. Не було "неокласичної організації". Не було статуту, зборів, засідань, протоколів, президіуму й секретаріату. Не можна було вступити до складу організації, як не можна одчинити одчинені двері: жадного складу не було. Була дружба, і поза цим не було нічого іншого. Зав'язувалась

дружба з внутрішньої близькости, народжувалась духова одність. Ще в Києві почалася співпраця й приятелювання Зерова й Филиповича. Року 1920 перекреслилися життєві шляхи Ю. Клена й Зерова. Року 1923 я, волею долі, опинився в Баришівці. З поворотом до Києва р. 1923 і з переїздом восени того року Рильського з Романівки зав'язалася наша дружба з ним. Дещо пізніше приїхав з Кам'янця Мих. Драй-Хмара. З цим коло було завершене.

З чого починається дружба, де її межі? Що її підтримує? Як згасає палання дружби?.. Трактат про "неокласиків" був би трактатом про дружбу. Всякий інший виклад був би хибний.

Але кожна дружба має свої відміни. Дружби бувають різні. У кожного в "неокласичному" колі вони були свої. Чи могло бути інакше? Були дружби периферійні. Інші означали суцільність близькости.

Про кожну з дружб треба було б говорити окремо. Одна була дружба Зерова й Рильського й інша наша з ним. Немає формальних дружб. Не можна вступити в дружбу, як вступають до організації, подаючи заяву. Є палання дружби, але воно може згаснути. Павло Филипович був завжди однаково приязний з кожним. У його приязні не було ні "більше", ні "менше". Він був відданий, але відданість його не підносилась, ні не занепадала. У своє приятелювання він вкладав щирість, але не пристрасть. До Рильського він ставився так само, як і до Драй-Хмари, з яким був шкільним товаришем по "Колегії Павла Ґалаґана", де вони вчилися разом. Можна шкодувати, що саме про це Юрій Клен розповів найменше: він не розкрив тієї "мітологеми" дружби, що з неї народилася "філософема" течії, яка стала основною в українській поезії останнього 25-ліття!